

УДК 811.161.2' 81'37

**ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ
ПЕРЕКЛАДНІ ТВОРИ Д.НАЛИВАЙКА
КІНЦЯ XVI–ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII ст.:
ПРОБЛЕМА ПЕРШОДЖЕРЕЛА**

Лариса ГОНТАРУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000
Кафедра загального мовознавства
e-mail: larysagontaruk@i.ua*

У статті піднімається проблема вихідних текстів для перекладних творів Д.Наливайка, висвітлюється перекладацька діяльність цього церковного діяча в контексті його епохи, встановлюються першоджерела для української та церковнослов'янської частин “Лікарства на оспалий умисл чоловічий”, “О слові Давида пророка” та “Тестаменту”, а також з'ясовується час написання церковнослов'янських текстів. З цією метою співставляється лексика української та церковнослов'янської частин творів Д.Наливайка з огляду на їх походження, розглядаються процеси у семантичних структурах окремих лексем у діахронному аспекті, з'ясовується час і джерело запозичень лексем в українському та церковнослов'янському тексті. Дослідження ґрунтується лише на власних спостереженнях автора.

Ключові слова: церковнослов'янський, український, старослов'янський, мова періоду Київської Русі, семантична структура слова, семема, сема, переклад.

Д.Наливайко – один із представників Острозького культурного центру кінця XVI–першої половини XVII ст., тому його діяльність відображає загальні зацікавлення членів цього наукового осередку. Надаючи великого значення церковнослов'янщині як мові літургії, богослов'я і “вищих верств” культури, острозькі культурні діячі (Г.Смотрицький, Х.Філалет, Д.Наливайко та ін.) стали на шлях культивування поряд із церковнослов'янською “простою” мовою як засобу освіти, публіцистики, поточного літературного вжитку¹. “Простою” мовою Д.Наливайко писав різні за посторінковим обсягом праці (оригінальні та перекладні): передмови до “Часослова” (1602), “Октоїха” (1604, Дермань), “Лікарства на оспалий умисл чоловічий” (1607, Острог); вірші до “Лікарства ...”², плач “Лямент дому княжат Острозьких”³ (1604 р., Дермань), робив переклади творів Й.Златоустого “Лікарство на оспалий умисл чоловічий”, “О слові Давида пророка” та твору Василя Великого “Тестамент”⁴ (1607, Острог), переклади сентенцій із Біблії та творів

¹ Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

² Серед трьох віршів у книзі є оригінальний переклад вірша Петрарки, під назвою “Прозьба чительникова о час”. На думку І.Паславського, Д.Наливайко здійснив й інші переклади поезій Петрарки (Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI–першій третині XVII ст. Київ, 1984).

³ Думку про те, що цей твір написаний Д.Наливайком, висловив Я.Ісаєвич у (Ісаєвич Я.Д. Преемники первопечатника. Москва, 1981).

⁴ І.Мицько лише припускає можливість виконання цих перекладів Д.Наливайком (Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636). Бібліографічний довідник. / [авт. упорядник І.З.Мицько]. Київ, 1990). М.Москаленко стверджує, що Д.Наливайко робив переклади-переспіви і з творів іншого Отця церкви – Григорія Назіанзіна (Москаленко М.Н. Тисячоліття: переклад у Державі Слова // Сучасність. 1993. №8. С.156).

Отців церкви “Лекції словенській Златоустого от Бесід євангельських от ієрея Наливайка вибраніє” (перед 1627, Острог)⁵.

У виборі текстів для перекладу Д.Наливайко дотримувався традиції. Перекладні та редактовані в монастирях, міських церковних школах та магнатських резиденціях праці Йоана Златоустого й інших Отців церкви посідали чільне місце серед богословських праць⁶. Однак ці переклади зроблені були переважно церковнослов'янською мовою, Д.Наливайко ж перекладав їх ще й “простою руською” мовою. На той час в Україні богословських праць, написаних українською мовою, порівняно з церковнослов'янськими творами, було небагато⁷. Здебільшого це передмови, посвяти на герб чи звернення до читача. Наприкінці XVI–в першій половині XVII ст. переписано і видруковано українською мовою ряд богословських пам'яток, серед них п'ять Євангелій: 1556–1561 рр. Пересопницьке (Волинь), 1571 р. Волинське (Володимир Волинськ), 1580 р. (переклад В.Тяпинського)⁸, 1581 р. (Хорошів, переклад В.Негалецького), XVI ст. Літківська Євангелія; низка так званих Учительних Євангелій (друкованих і недрукованих) рр. 1585 (Львів), 1595, 1605 (Чалгани), 1606, 1616 (Єв'ю), 1619 (Рохманів), 1635 (Височани), 1637 (переклад П.Могили, Київ), 1640 (б.м.н.), 1645 (б.м.н.), два рукописних Учительних Євангелія з Бойківщини XVI ст., вісім без місця написання: чотири з кінця XVI ст. (серед них Тригорське і Тростянське), чотири з першої половини XVII ст. (серед них Канівське і з Устриків); богословські твори “Тріюдь пісна” (1627, Київ), “Бесіди на діяння святих апостолів” (1624, Київ), остання містить тільки два тексти українською мовою: “Омлія і Наука” та “Слово албо Наука”, інші – церковнослов'янською⁹, а також переклади Д.Наливайком творів Йоана Златоустого та Василя Великого. У такому контексті стає зрозуміло його вагома роль у створенні української богослужбової, а отже, й писемної мови XVI–першої половини XVII ст.

Характерним для Д.Наливайка було те, що він писав один і той же твір паралельно українською та церковнослов'янською мовами. Така побудова творів була новаторською. До нього спроба паралельного подання церковнослов'янського тексту і його перекладу “простою мовою” була здійснена, ймовірно, на початку 70-х років XVI ст. лише в Євангелії В.Тяпинського¹⁰. 1604 р. у Дермані Д.Наливайко надрукував книгу “Октоїх”, в якій паралельно церковнослов'янською і тогочасною українською книжною мовами була ним написана передмова; 1607 р. в Острозі він видав збірник богословських творів “Лікарство на оспалій умисл чоловічий”, а перед 1627 р. – “Лекції словенській Златоустого от Бесід євангельських от ієрея Наливайка вибраніє”, усі частини яких мають церковнослов'янський та український тексти. Імовірно, такий принцип побудови тексту Д.Наливайко запозичив з Польщі, де аналогічні за змістом богословські твори не раз друкувалися одночасно і латинською, і польською мовами.

⁵ Про цей твір згадує І.Мицько (Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636). Бібліографічний довідник / [авт. упорядник І.З.Мицько]. Київ, 1990. С.60). У приватній розмові він висловлював припущення, що й передмову до “Листа Мелетія, святійшого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія” (1605 р., Дермань) написав Д.Наливайко. Ми не залучаємо цю працю до аналізу, оскільки з'ясування авторства передбачає спочатку вивчення особливостей мови тих творів, які не викликають сумнівів, і лише тоді порівняння їх з сумнівною щодо авторства пам'яткою.

⁶ Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С.56.

⁷ Там само. С. 175.

⁸ Левицький О.І. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову // Записки Українського наукового товариства в Києві. Київ, 1913. Кн. 12. С.5–21.

⁹ Осієнко І. Українська мова як мова Богослужбова. Право живої мови бути мовою церкви. Тернів, 1921. С.26; Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (список використаних джерел). Львів, 1994.

¹⁰ Левицький О.І. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову // Записки Українського наукового товариства в Києві. Київ, 1913. Кн. 12. С.5–21; Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.

Логічно припустити, що церковнослов'янські тексти “Лікарства на оспалий умисл чоловічий”, “О слові Давида пророка” та “Тестаменту” є вихідними для українських перекладів – такою аргією була наша первинна позиція. Однак вивчення цієї проблеми схилиє до іншої думки.

Переклад є вторинним текстом. Ця вторинність зумовлена, передовсім, мовною вторинністю, хоча вторинність тексту визначається також вторинністю культури (це виникає з призначення тексту оригіналу функціонувати в питомому суспільстві). Тільки незначна кількість текстів, створених з думкою про можливість перекладу їх на інші мови, цілком вільна від такого призначення (вторинність культури майже не стосується релігійних текстів, які стають надбанням культури народу, що прийняв певне релігійне вчення¹¹, тому тут про цю вторинність не йдеться). З огляду на мовну вторинність перекладу, багато рис його зумовлено прив'язаністю тексту до оригіналу і до мови оригіналу¹². Як довели дослідження¹³, мова перекладів, навіть якщо вона не справляє враження неправильної, істотно відрізняється від нормативної своїми формами, до того ж, вона толерантніша щодо норм мови-реципієнта, ніж мова неперекладних текстів. Йдеться не тільки про мовні норми, а й про правила побудови текстів, які існують у суспільстві адресатів перекладу¹⁴.

Однією з форм еквівалентності перекладу є еквівалентність термінологічна. Вона виникає там, де обов'язковою є референційна точність, тобто відсилання до одного й того ж предмета чи поняття¹⁵. Особливо суттєва ця еквівалентність у спеціальних текстах¹⁶, до яких належать і тексти релігійного характеру, хоча різною мірою вона наявна в кожному перекладі. Трапляються випадки, коли описуване терміном якоїсь мови поняття не має відповідника в поняттєвій системі іншої мови¹⁷. Це часто зумовлює запозичення слова на позначення певного поняття з мови перекладу. Таким чином, з'ясувавши походження термінологічної бази, передовсім її запозиченої лексики, дізнаємося про мову, з якої здійснювався переклад.

Здавалось би, надрукований Д.Наливайком церковнослов'янський текст, який за змістом аналогічний до українського тексту, за мовною формою мав би бути доволі близьким до останнього. Однак спостерігаємо зовсім інше явище. З огляду на лексичне наповнення і синтаксичні конструкції (про це детальніше у ряді статей¹⁸), український

¹¹ Lewicki R. *Obcość w przekładzie a obcość w kulturze* // *Przekład, język, kultura*. Lublin, 2002. S.44.

¹² *Ibid.* S.43.

¹³ *Окладникова А.* Исследование в области языка переводов (проблемы нормы и узуса). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1980.

¹⁴ Lewicki R. *Obcość w przekładzie a obcość w kulturze*. S.46.

¹⁵ Kaufman S. *Problemy ekwiwalencji terminologicznej* // *Przekład, język, kultura*. Lublin, 2002. S.15.

¹⁶ Там само S.161.

¹⁷ *Ibid.* S.168.

¹⁸ *Гонтарук Л.В.* Семантичні процеси у полонізмі **цнота** в українській мові XVII ст. (на матеріалі творів Д.Наливайка) // *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 51. Львів, 2000. С.167–173; *Гонтарук Л.В.* Семема 'дівоча невинність, незайманість, честь' у семантичній структурі лексеми **цнота** (на матеріалі творів Д.Наливайка) // *Вісник Львів. ун-ту*. Серія філологічна. Вип.29. Львів, 2000. С.128–137; *Гонтарук Л.В.* Семантичні процеси у старослов'янзмі добродітель у мові XVII ст. (на матеріалі творів Д.Наливайка) // *Історична українська та діалектна лексика*. Вип.4. Львів, 2003. С.151–159; *Гонтарук Л.В.* Парадигматика полонізму **цнота** у значенні 'добродіть, чеснота' в українській мові XVI–першої половини XVII ст. // *Проблеми слов'янознавства*. Вип.53. Львів, 2003. С.164–184; *Гонтарук Л.В.* Характер запозичень із польської мови в українську XVI–першої половини XVII ст. // *Проблеми слов'янознавства*. Вип.54. Львів, 2004. С.78–103; *Гонтарук Л.В.* Українська семема в значеннєвій структурі полонізму **цнота** в українській лексиці поч. XVII ст. (на матеріалі творів Д.Наливайка) // *Вісник Львів. ун-ту*. Серія філологічна. Вип.34. Львів, 2004. С.74–78; *Гонтарук Л.В.* Із історії української лексики першої чверті XVII ст.: проблеми запозичень (на матеріалі творів Д.Наливайка) // *Українська філологія: школи, постаті, проблеми*. Зб. наук. праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті. Ч.2. Львів, 1999. С.10–17; *Гонтарук Л.В.* Із історії української лексики першої чверті XVII ст.: спростий та його похідні (на матеріалі творів Д.Наливайка) // *Мовознавчі студії* (збірник НТШ). Львів, 2002. С.58–77.

текст, радше, можна ідентифікувати як переклад із якоїсь західнослов'янської мови (зокрема, польської). На це вказує практика заміни в українському перекладі старослов'янських чи церковнослов'янських лексем на західнослов'янські чи західноєвропейські. Йдеться про ряд змін старослов'янської та церковнослов'янської лексики, яка функціонувала й у пам'ятках періоду Київської Русі, на західнослов'янську чи західноєвропейську в українській частині "Лікарства ...": *подражаніє* (стсл. [SJS, 3, 26, с.101]; у кр. з XI ст. [Срез., 2, с.1044]; з XII ст. [СДЯ, 6, с.541]) – *прикладъ* (у кр. з XI ст. [Срез., 2, с.1411]; przykład кін. XIV ст. [SSp., 7, с.290]); *владика* (стсл. [SJS, 1,5, с.195]; [ЕСУМ, 1, с.409]) – *пань* (стч. [М, с.351]; пол. pan з кін. XIII ст. [SSp., 6, с.17]; зах.-слов. [Ф,3, с.195]; у кр. з друг. пол. XIV ст. [СДЯ, 6, с. 348]; [Срез., 2, с.875]); *мужество* (стст. [SJS, 2, 19, с.270]; [ИЭС, 1, с.547]; [Срез., 2, с.193]) – *рицертство* (нім. твір-на основа Ritter, запозичення з польської [Ф, 3, с. 532], [Вг., с.470]; з пер. пол. XV ст. [CCM, 2, с.311]; з друг. пол. XVI ст. [СРЯ, 22, с.278]); *птица* (півд.-слов., п'ятица, у кр. з XI ст. [ИЭС, 2, с.79–80]) – *птахъ* (чс. і пол. ptakъ, зах.-слов. ptacha>ptach>ptak [SESJС, с.404]; ptak з друг. пол. XV ст. [SSp., 7, с.394]; зах.-слов., іє. корінь [Ф, 3, с.398]; [ИЭС, 2, с. 80]); *вещи* (стсл. [SJS, 1,4, с.184]; [ЕСУМ, 1, с.367]) – *припадки* (з кін. XV ст. пол. przypadek [SSp., 7, с. 311]; пол. [L, 4, с. 663]); *смѣхъ* (спсл., іє. корінь [Ф, 3, с.687]; стсл. смѣхъ, у кр. з XI ст., іє. корінь [ИЭС, 2, с.179]; використ. у церковній мові [СЦРЯ, 4, с.162]) – *насмѣвско* (пол. paśmiewisko, цит. з 1693 р. [L, 3, с.286]); *скорбъ* (півд.-слов., стсл. скръбъ, іє. корінь, у кр. з XI ст. [ИЭС, 2, с.171]; у кр. з XI ст. [СРЯ, 24, с.238]; використ. у церковній мові [СЦРЯ, 4, с.136]; півд.-слов. [Ф, 3, с.651]) – *фрасунокъ* [пол. frasunek [SP, 7, с.128]; з нім., запозичене через польське посередництво [Вг., с. 127]); *доброта* (стсл. [SJS, 1, 9, с. 495]; спсл. [ЭССЯ, 5, с.43–44]) – *чоудность* (чс. cudný [SESJС, с.115]; пол. cudność з XV ст. [SSp., 1, с.334]; пол. [L, 1, с.326]); *лице* (стсл. [SJS, 2,16, с.128]; псл. [ЕСУМ, 3, с.251]; [Ф, 2, с.506]) – *обличность* (чс. obličej "лице" [SESJС, с.339]; пол. obliczność з друг. пол. XV ст. [SSp., 5, с.347]; пол. [L, 3, с.395]; стпол., в укр. з кін. XIV ст. [CCM, 2, с.69]; з кін. XIV ст. [Срез., 2, с.524]); *послоушаніє* (стсл. [SJS, 3, 27, с.184]; у кр. з XI ст. [Срез., 2, с.1239]) – *послушеньство* (пол. posłuszeństwo з друг. пол. XV ст. [SSp., 6, с.436]; чс., пол. [L, 4, с.377]; стчс., стпол., в укр. з друг. пол. XV ст. [CCM, 2, с.202]); *повеленіє* (стсл. [SJS, 3, 26, с.69]; у кр. з XI ст. [Срез., 2, с.995]) – *розказаніє* (пол. rozkazać [SSp., 7, с.528]; пол. [L, 5, с.100]); *правда* (стсл. [SJS, 3, 28, с. 244]; псл. [ПЦС: 1091]; спсл. [Ф, 3, с.352]) – *справедливость* (пол. sprawiedliwość з XV ст. [SSp., 8, с.366]; з друг. пол. XV ст. [CCM, 2, с.373]); *мирѣно* (стсл. [SJS, 2, 19, с.260]; у кр. з XI ст. [Срез., 2, с.243]; використ. у церковній мові [СЦРЯ, 2, с.339]) – *важка* (пол. [SESJС, с.502]; з нім., пол. ważka, цит. з 1623 р. [L, 6, с.233]; нім. твір-на основа wāga, запозичення з польської [ЕСУМ, 1, с.317]).

Змінювалася на західнослов'янську та західноєвропейську й задокументована у церковнослов'янському тексті лексика періоду Київської Русі, порівн.: *вещественный* (має псл. корінь, у кр. з XI ст. [Срез., 1, с.254]; з кін. XII ст. [СДЯ, 3, с.411]) – *матеріальний* (можливо, через посередництво пол. мови запозичене з лат. [ЕСУМ, 3, с.413]; у Лінде цитата з кін. XVI ст. [L, 3, с.58]); фразеологізм з періоду Київської Русі *быти подъ рукою* (у кр. з XI ст. [Срез., 3, с.190]) – польський фразеологізм *быти подъ звѣрхностью* [Тест., с.145] (пол. być pod zwierchnością [SP, 3, с.390]).

Оскільки лексика українського варіанту твору однозначно вказує на західнослов'янську мовно-культурну традицію, то, імовірно, український переклад Д.Наливайко здійснив з польського, а не з церковнослов'янського тексту.

Нам здавалося очевидним, що Д.Наливайко використовував для перекладу на "просту" мову вже існуючі церковнослов'янські тексти. Однак аналіз семантичної структури церковнослов'янських слів виявив цілий ряд значень, не характерних для них

у XI–XV ст. Як приклад – семантична структура церковнослов'янзму **добродѣтель** – однієї з найчастотніших лексем того періоду.

У церковнослов'янській частині творів Д.Наливайка лексема **добродѣтель** вживається у значенні 'позитивні моральні та інтелектуальні риси', 'любов', 'мудрість, розум', 'сміливість, мужність, героїзм', 'позитивна, корисна риса чи ознака (про тварин)'. Частина з цих значень з'явилася у семантичній структурі цієї лексеми за аналогією до полонізму **цнота**, який у XVI–першій половині XVII ст. активно розбудовував свою семантичну структуру як у польській, так і в українській мовах. Цей процес варто розглянути детальніше.

У церковнослов'янській частині творів Д.Наливайка у значенні 'позитивні моральні та інтелектуальні риси' вживається лексема **добродѣтель**: "твоа мьсль чадю мое. на пааема бжественныхъ словесъ поученіемъ. и еше бо(л)ше възрастетъ, и плодоносить добродѣтели ... оубо ... дшоу ... дховнаа словеса препитавають" [Тест., с.140 зв.]; "яко ... растлѣн'но житіе ѿ(т)лоучает ѿ(т) бга. тако иже в чистотѣ житіе присвоаетъ бгоу ... тако ... недобрѣ жити изволиши. послушныхъ вредѣ виновенъ боудеши. тако и ч(с)тотоу съ инѣми добродѣтели имѣа, ходатай спсенію людемъ твоимъ всѣмъ боудеши" [Тест., с.142 зв.]; "та цра поистиннѣ вѣмѣнать. егда не токмо послушныа но и добродѣтели оудръжи//ши ... правда вещи той споспѣшникъ. баграница же та оукраси(т), аще цѣломоудріемъ тоу процѣтиши. ножніи та почтоутъ чръвленіи сапози. аще в нихъ пламе аростный попереши ... бо ... сиа ... бесмртное тебѣ ходатайствоуютъ цръствіе" [Тест., с.173 зв.–174 зв.]; "члкоу же, еже дшоу имѣти всахескими оукрашеноу добродѣтели" [Тест., с.170 зв.]; "богательства, иже всакого грѣха родителъ. иже всакоа злобы обрѣтателъ ... ратника цѣломоудрію. иже всакоа добродѣтели тающагоа тата" [Лѣк., с.120 зв.].

Незначна кількість матеріалу зі старослов'янських пам'яток дає підстави стверджувати, що в той час у лексемі **добродѣтель** значеннєвий компонент 'позитивні моральні та інтелектуальні риси' був складовою семіми 'християнська добродієність, чеснота' [SJS, 1, 9, с.493]. Задokumentований у словниках матеріал пам'яток періоду Київської Русі [СДЯ, 2, с.484–485] свідчить про незмінність цієї ситуації до XIV ст.: "велика же мука еже не печи(с) дешвноу ч(с)тотоу. еже есть добродѣтель" [СДЯ, 2, с.485]. З XIV ст. спостерігається виділення семи 'позитивні моральні та інтелектуальні риси' зі вказаної семіми в окремих ЛСВ: "исакну любви и ненависть оумн(о)//жи(с)а. оунижена бы(с) добродѣтель. и почтено бы(с) возноше(н)к" [СДЯ, 2, с.485].

Значення 'позитивні моральні й інтелектуальні риси' в семантичній структурі слова **добродѣтель** остаточно закріпилося у XVI–на початку XVII ст., про що свідчить частотність використання цієї лексеми з вказаною семантикою у творах того періоду: "Єдно ты(л)ко побожностъ, милостъ тежъ и цнота Сталостъ вѣры: при немъ зостала и доброта. Ласкѣ бовѣмъ оу бга таковыи мѣвають Кгды з' добродѣтелими тыми пре(д) нимъ ставаю(т) И з' выбраными мѣсце пріймоуютъ готово, Працюючи в' таковыхъ за живота свого" [Лям.Жел., с. 8]; "На(д) всѣ згола добродѣтели пакѣ найдосконал'шѣю цнотѣ, Любовь ховати каже(т) Збавите(л)" [МКСВ, с.350]; "в' Тайнѣ Крещеніа скѣтокъ есть, ижъ на каждого окрещенного дшѣ вливаются ѿ(д) ба тры найвышшы добродѣтели, албо цноты Бгословскіе; Вѣра, Надѣа, и Любовь" [Мог.Тр., с.903].

У церковнослов'янській частині творів Д.Наливайка лексема **добродѣтель** вживається також зі значенням 'любов': "Радоуйса тшаци(м)са ѿ тебѣ друоуго(м) ... // роднаа бо дружба не ѿ(т) добродѣтели. но ѿ(т) естества прибывати вѣсть. каже ни вольна съ

правдою соудат'са. поспѣшныхъ же друговъ. ѿ(т) добродѣтели разоума волнаго исправлается ѿ тебѣ" [Тест., с.134 зв.–135 зв.].

У старослов'янській мові та у мові періоду Київської Русі семантичний компонент 'любов' у значеннєвій структурі слова **добродѣтель** був семою ЛСВ 'християнська добродєснїсть, чеснота': "велми еже по б(о)зѣ въ добродѣтели прѣдоуслѣваше" [SJS, 1,9, с.493]; "аще и всю лѣствицю добродѣтели вышелъ кси. о оставлении грѣха молиса" [СДЯ, 2, с.484]. При цьому пам'ятка Київської Русі XIV ст. документує аналізовану лексему й у значенні 'конкретна позитивна моральна риса', що свідчить про процес розбудови її семантичної структури і про входження семантичного компонента 'любов' до цієї новоутвореної семемної системи: "исакну любви и ненависть оумн(о)//жи(с)а. оуничжена бы(с) добродѣтель. и почтено бы(с) возноше(н)к" [СДЯ, 2, с.485]. Тут експліцитно виражено семантичний зв'язок слів **любов** у значенні 'конкретна позитивна моральна риса' і **добродѣтель** з аналогічною семантикою через причиново-наслідковий зв'язок *исакну любви – оуничжена добродѣтель*, що свідчить про тогочасне розуміння любові як джерела усіх інших позитивних моральних рис.

Таке трактування сутності цієї моральної риси збереглося й у пам'ятках XVI–першої половини XVII ст., що в мовленні проявилось через причиново-наслідковий зв'язок вказаних слів, ієрархічну підпорядкованість лексеми **любов** у значенні 'конкретна позитивна моральна риса' слову **добродѣтель** з семантикою 'позитивні моральні та інтелектуальні риси' або через синонімічні відношення цих слів у значенні 'конкретна позитивна моральна риса': "И иже она [любов] е(ст) *коренемъ всѣхъ добродѣтелей*, вшелаккои заслѣги, вшелаккои досконалости. е(ст) *межи* иными цнотами, *так* матка *межи* цорками, *так* пнак *межи* галѣзѣмъ, *так* голова *межи* члонками позверховными, *так* ср(д)це *межи* члонками внѣтрными" [Коп.Апок., с.3]; "На(д) *всѣ* згола *добродѣтели* *так*ко найдосконал'шѣю цнотѣ, *Любовь* ховати каже(т) Збавите(л), пре(з) Ап(с)ла своего" [МКСВ, с.350]; "Петръ апостоль ... *всѣхъ* апостоловъ *упережалъ* лѣты ... *возванїемъ*, *упережалъ* иншими *добродѣтелми*, а особливе *тепlostью* *любве*" [Коп.Пал., с.527]; "Рече бог и его ученицы, и апостоли свидѣтельствуют, яко в последних часех та *главная добродѣтель* – *любов* изсякнет, *благочестивая вѣра* оскудѣет и истинная правда *убудет*, *злоба* же и *лжа* *всѣх* опанует и *гору* возмет, и *все* сие должно *прилежат*" [Виш.Кр.отв., с.184]. У наведених прикладах значеннєвий компонент 'любов' лексеми **добродѣтель** залишається семою семемі 'позитивні моральні та інтелектуальні риси', іноді вужче – 'конкретна позитивна моральна риса'.

З початку XVII ст. семантична структура лексеми **добродѣтель** розширюється за рахунок семемі 'любов', хоча в такому значенні вказане слово вживається рідко і, за винятком творів Д.Наливайка, воно виявлене лише в атрибутивній конструкції кінця XVI–першої половини XVII ст. *милостивая добродѣтель*: "Прото(ж) панове мещане лво(в)ские по(д)вигнулиста *выше* силы и(х) *направлати* ѣпа(д)лые *справы*. Будѣчи сами в люде(х) и на маест'носте(х) *зешлые*. сподѣваючиста на га бга и на х(с)тия(н)скую *милостивую добродѣте(л)* *нехотачи* ты(ж) *погасити* славы це(р)квамъ и *мѣстамъ* хр(с)тия(н)скимъ. Прито(м) тыжъ еще *зачали* и *другое* *будование* храма *дѣхов'наго*" [ЛСБ Пр., с.8]; "ваше же *блгоч(с)тие* ѿ *семь* *вѣдаючи* *все* ... *панове* и *панѣ* *кождо(г)* *станѣ* з *милос(с)тивое добродѣтели* *ваше* *особливою* *милос(с)тынею* *своею* ихъ *припомагати* *рачили*" [ЛСБ П, с.253]. Все це вказує на час написання твору – XVI–перша половина XVII ст. та на Д.Наливайка, як перекладача церковнослов'янського тексту.

У церковнослов'янській частині творів Д.Наливайка лексема **добродѣтель** вживається й у значенні 'мудрість, розум': "сице и *наказанїю* въ *дши* *несоущоу*, *размѣшена* *вса* и *неисправлена*, *прїйми* *оубо* *наказанїе* *добродѣтелное*, и *притажеши* *житїа*

вседѣтелнаго. едина бо точію добродѣтель, ѿ(т) стажаній бесмртна” [Тест., с.128 зв.]; “Црьско естъ дѣло,.. своа добродѣтели образы дѣтемъ оставлати. како же бо иже добра отрочата въспитавый, все црьство блгодательствоуесть. сице зла и ненаказателна оставлаа, все црьство // неправдоуесть” [Тест., с.171 зв.–172 зв.].

Семантичний зв'язок слів **добродѣтель** і **оумь** експліцитно задокументовано ще у старослов'янських пам'ятках, що свідчить про об'єднуючий значеннєвий компонент ‘конкретна позитивна інтелектуальна риса’ в цих семантичних структурах: “оумьмь и добродѣтельми выпрь възлѣтаа” [SJS, 1,9: 493]. Простежується цей зв'язок, що-правда імпліцитно, й у мові періоду Київської Русі: “*ѡченик* ... ср(д)це на реть добродѣтелиш изостражеть” [СДЯ, 2, с.485]; “и продаи же все соущее еже оу тебе. и купиши книги всакоу добродѣтель сп(с)ниши и ч(с)тна свѣдениа стхъ книгъ. В нихъ же обраццеша драгыи бисерь” [СДЯ, 2, с.485]. У всіх цих випадках уживання лексеми **добродѣтель** значеннєвий компонент ‘мудрість, розум’ є семою її семантичної структури.

У пам'ятках XVI–першої половини XVII ст. наявність семи ‘мудрість, розум’ у семантичній структурі аналізованого слова проявляється експліцитно через семантичний зв'язок ‘частина–ціле’ лексем **добродѣтель** – **мѡдрость, розумь, оумысль** або через їх ієрархічні відношення, причому слово **добродѣтель** у цих відношеннях може бути як родовим, так і видовим поняттям: “вы же трѣпеливо дшгнїи пребѣдите въ свое(м) теченїи предадите въ вѣре вше' добродѣтел(л) во добродѣтели же разѡ(м) и възде(р)жанїе, и трѣпенїе, и блгочестїе и братолюбїе нелицемѣрно” [ЛСБ Л, с.1]; “Чтыри же блговѣстїа да(ст) на(м) приклад(ь)но, зане събор(ь)ны(м) и врѣховны(м) чтыре(м) добродѣтеле(м). ѿ(т) си(х) оучими есмы. мѡжеству мѡдрости правдѣ, и цѣломѡдрїю ... мѡдрости. бждѣте мѡдри како змїа. и цѣли како голжби” [ПЄ, с.16–16 зв.]; “вѣдаете ѿ философовѣ же розѡмъ нашъ па(т) добродѣтелей маеть. або нашъ оумысль маеть науокоу. ростропно(ст), оумѣнно(ст), моудро(ст), и розѡмѣна, до которы(х) всѣхъ нашѣ оучинкы всѣ мысли приналежа(т)” [Проп.р., с.175 зв.]. Семне наповнення лексеми **добродѣтель** у значенні ‘конкретна інтелектуальна риса’ виражене експліцитно за допомогою слів *науока, ростропность, оумѣнность, моудрость, розѡмѣна*, які перебувають у семантичному полі ‘мудрість, розум’. Твори того періоду документують також опосередкований синтаксичний зв'язок лексем **оучити** – **добродѣтель** зі значенням ‘християнська добродієність, чеснота’ в синтагмі *оучити святыхъ ѿцевъ, высокихъ в добродѣтелехъ*, який теж вказує на семантичний інгредієнт ‘мудрість, розум’ у семантичній структурі аналізованого слова: “силе(н) е(ст) бѣ ... малооумными дѣ(т)ми велики(х) и в добродѣтелехъ высоки(х), сты(х) ѿ(т)цев ... оучити” [Кл.Остр., с.227].

Однак у всі періоди функціонування лексеми **добродѣтель** не задокументовано жодного випадку вживання її безпосередньо у значенні ‘мудрість, розум’, на відміну від церковнослов'янської частини творів Д.Наливайка. Звідси висновок: у його творах це було оказіональне вживання, характерне лише для мовлення перекладача цього тексту (очевидно, Д.Наливайка), а переклад здійснено, напевно, у XVI–на початку XVII ст.

У церковнослов'янській частині творів Д.Наливайка старослов'янїзм **добродѣтель** задіяно ще у значенні ‘сміливість, мужність, героїзм’: “свойственно ... воеводѣ же еже войны познавати, каковѣ добродѣтелию естъ каждо. яко да въ апльченїи добрѣйшаго въ съчтанїи имат” [Тест., с.150 зв.]. У пам'ятках X–XVI ст. лексема **добродѣтель** із семантикою ‘сміливість, мужність, героїзм’ не задокументована. Варто зазначити, що у старослов'янській мові слово **добродѣтель** виражало загальне значення ‘достоїнство, чеснота’, яке в семній структурі містило такі семантичні компоненти: ‘моральні та інтелектуальні риси, що відповідають Заповідям Божим’ і ‘вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим’.

У XI–XIV ст. без винятку, а в XVI–першій половині XVII ст. переважно лексема **добродѣтель** позначала комплекс власне християнських моральних рис. Поняття ж ‘мужність’, назване в наведеному фрагменті пам’ятки Д.Наливайка лексемою **добродѣтель**, є світською чеснотою, яка спочатку входила до комплексу позитивних моральних рис, названих лексемою **добродѣяніє**. Уже старослов’янські пам’ятки XI–XII ст. засвідчують синонімні відношення слова **добродѣтель** із лексемою **добродѣяніє** [SJS, 1, 9, с.493], що створювало можливість для слова **добродѣтель** передавати ті значення і ті відтінки, які виражав його синонім¹⁹.

У період Київської Русі лексема **добродѣтель** зберігала синонімні відношення зі словом **добродѣяніє** на основі спільного семантичного елемента ‘вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим’. У XIV ст. семема ‘моральні та інтелектуальні риси, що відповідають Заповідям Божим’ у семантичній структурі лексеми **добродѣтель** зазнає впливу семантичної структури слова-реципієнта **добродѣяніє**, включаючи в семну структуру сему ‘сміливість, мужність, героїзм’, не властиву їй раніше, яка поки що перебуває в семантичній площині ‘християнське’²⁰. Завдяки цьому, слово **добродѣтель** у наступні століття утворює нові поняттєві та лексичні зв’язки зі словами, які раніше в ці зв’язки не вступали. Підтвердження цього – пам’ятка 1383 р., де лексеми **подвигъ** і **добродѣтель** перебувають у синонімних відношеннях: “желаше болшихъ *подвигъ*. и множайша *добродѣтели*. приде въ икр(с)лмъ” [СДЯ, 2, с.484].

До XVI ст. лексема **добродѣтель** витісняє зі словника української мови слово **добродѣяніє**. Цей процес засвідчують аналогічні фрагменти пам’яток XIV і XVII ст.: “Свѣтла и славна моужа не высота родительнага (роди и) твори(т), но дшевнаа *добродѣяніа*” [СДЯ, 3, с.7]; “свѣтла и нарочита. не гавленіє прародителное но дшевнаа *добродѣтель* творить обыче” [Лекц., с.96]. Із XVI ст. лексема **добродѣтель** починає функціонувати в маловластивих для неї раніше контекстах, що вказують на наявність у її семантичній структурі семи і – рідше – семеми ‘християнська сміливість, мужність, героїзм’, що раніше спостерігалось, як правило, стосовно слова **добродѣяніє**: “А мы ѿ(т) *добродѣтелей*, ѿ(т) *цнотъ дховныхъ и подвиговъ* ѿ(т)цѣ нашемѣ похвалѣ выставити має(м)” [Коп.Каз., с.23]; “Третяа причина, абысмо знакъ, албо Хорѣѿѿ(ѿ) Пана и Крола Нба и Земли пре(д)идѣчѣю видѣчи *такѿ* найбарзѣй *Постомъ, Мл(с)тиню, и Млтвами въорѣживиши. Тѣло, свѣтъ, и Діавола звѣтѣжили, и всѣми зась добродѣтелми, иле можно(ст) наша приѿздобивиши. и страстемъ еѿо ... тѣла ставшыса*” [МІКСВ. Пр., с.272]; “Въины божии на грѣха въюште *добродѣте(л)* свою в силѣ уготовите. Иж бысте *сбили врага супостата да о(т)ворюте(л) ва(м) нбна врата*” [ПДПИ, с.101].

Витіснивши лексему **добродѣяніє**, слово **добродѣтель** включило в свою семантичну структуру сему та семему ‘світська мужність’, що призвело до переструктуризації його семантичної будови на дві семантичні площини: ‘християнське/світське’ і подальше заповнення семантичними компонентами опозиційної структури ‘світське’ інших лексико-семантичних варіантів. Саме тому, на нашу думку, в церковнослов’янській частині твору Д.Наливайка слово **добродѣтель** виражає значення ‘світська сміливість, міжність, героїзм’, а факт наявності цього значення вказує на час написання твору – не раніше XVI ст.

У церковнослов’янській частині творів Д.Наливайка слово **добродѣтель** використовується також у значенні ‘позитивна, корисна риса чи ознака (про тварин)’: “*коню оу-*

¹⁹ У XVI–XVII ст. українські пам’ятки фіксують факти витіснення зі вжитку окремими лексемами (наприклад **добродѣтель**, **животъ**) більшості або усіх їхніх синонімів і введення значення цих синонімів у свою семантичну структуру.

²⁰ Гонтарук Л. Семантичні процеси у старослов’янзмі **добродѣтель** у мові XVII ст. (на матеріалі творів Д.Наливайка) // Історична українська та діалектна лексика. Вип. 4. Львів, 2003. С.151–159.

бо *добродѣтель* бочительное. псоу же лаѣтелное и ловителное” [Тест., с.170 зв.]; “конехранително оубо свойствен’но есть, еже коегождо *конѣ добродѣтель* познавати” [ССМ, с.150 зв.] – у старослов’янській чи церковнослов’янській мовах з такою семантикою це слово не функціонувало [SJS, 1,9, с.493; СДЯ, 2, с.484; Срез., 1, с.676]. Таким чином, у церковнослов’янській частині творів Д.Наливайка лексема *добродѣтель* з аналізованим значенням може трактуватися як оказіоналізм²¹. Це дає підстави для припущення, що церковнослов’янський текст є перекладом XVI–першої половини XVII ст., який, очевидно, зробив Д.Наливайко.

Ще одним аргументом для визначення часу церковнослов’янського перекладу (XVI–початок XVII ст.) є слово *мѣство* у цьому тексті: “егда же вѣмѣсто телесѣ, дша // пре(д)лежить мртва, тмами имоущи *язвы*. и въ самой мртвости, блгородіе свое *являющи*, и *блго и мѣство* и доброту ... кто тако соуровѣ ... есть, иже вѣмѣсто ... плача, оутѣшителнаѣ словеса привести” [Лѣк., с.6 зв.–7 зв.], яке не засвідчене в жодному з використаних словників старослов’янської мови чи мови періоду Київської Русі. Очевидно, це фонетично модифікована під церковнослов’янську форму польська лексема *męstwo* зі значенням ‘конкретна позитивна моральна риса, мужність’. У цьому контексті варто відзначити, що в мову українських богослужбових творів полонізму почали активно проникати з XVI ст.

У церковнослов’янському тексті Д.Наливайка документується лексема *исправити* в значенні ‘вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим’: “блжен’ный ... мужѣ два ... вьнегда многаѣ *исправи*,... похотѣ иногда женѣ чужей ... сътвори прелнободѣство, и оубійство ... но абіе къ врачоу течаше, и лѣчбы прилагаше. *пость, слезы, рыданіѣ, млтвы частыѣ*” [ЛСБ Л, с.93зв.].

Це слово у значенні ‘виконати (щось)’ функціонувало ще в мові періоду Київської Русі [СДЯ, 1, с.74]. Для вираження ж значення ‘виконати вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим’ його поєднували з лексемами, які, власне, й називали поняття ‘вчинки, дії, що відповідають Заповідям Божим’, наприклад: *добродѣтель, въздѣръжаниѣ, подвигъ*: “стыи ... всѣкоу *добродѣтель исправивъ* ... с миромъ оупе” [СДЯ, 2, с.484]; “Сицево прпдбномоу и прѣблаженомоу оцо нашему *Федосию* ... житиѣ свое *съ въздѣръжаниѣмъ и подвигъмъ исправляюцю*” [СДЯ, 4, с.74]. В українській актовій мові XIV ст. лексема *исправити* (варіант *справить*) продовжувала функціонувати в значенні ‘виконати (щось)’ [ССМ, 2, с.374]. Наведені вище двокомпонентні конструкції тут не засвідчені, оскільки ділова мова користується іншими лексико-семантичними засобами, ніж мова богословська. У церковнослов’янській частині релігійних творів Д.Наливайка двокомпонентні конструкції скоротилися до одного компонента *исправити*, що свідчить про процес семантичної конденсації, який відбувся у них, імовірно, не раніше XVI ст. А це, у свою чергу, дає підстави стверджувати, що церковнослов’янський переклад створений саме в цей період.

Отже, викладений у статті матеріал дає підстави констатувати, що український переклад Д.Наливайко здійснив з польського, а не з церковнослов’янського тексту. Можливо, автор перекладав відразу два тексти: український і церковнослов’янський, тобто, використовував два оригінали (грецький або давніший церковнослов’янський і західнослов’янський). Лексика українського варіанту твору однозначно вказує на західнослов’янську (вужче – польську) мовно-культурну традицію. А наявність у семантичній структурі церковнослов’янських слів у значеннях, не характерних для них у XI–XV ст. (часто оказіональних), семантичні процеси у словосполученнях і процеси

²¹ Гонтарук Л.В. Характер запозичень із польської мови в українську XVI–першої половини XVII ст. С.78–103

запозичення у церковну мову, характерні для XVI–першої половини XVII ст., є підставою для висновку, що перед нами церковнослов'янський переклад теж XVI–початку XVII ст., здійснений самим Д.Наливайком.

Джерела та словники

Виш.Кр.отв. – Краткословны отвѣтъ Феодула, в святѣй Афонстѣи горѣ скитствующаго, против безбожнаго, лживаго, потварнаго и настоящаго вѣка погански, а не евангельски мудрующего писания Петра Скарги о реченном ряду и едности костела божияго под едным пастырем и о грецком и руском от тое едности отступлению / Б.м.н., 1600–1601 р. // Вишенський Іван. Твори / переклад В.О.Шевчука; реценз. канд. філол. наук В.П.Колосова, І.П.Чепіга. Київ, 1959. С.159–187.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Т.1, 3. Київ, 1982, 1989.

ИЭС – Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т.1–2. Москва, 1993.

Кл.Остр. – Невідомий твір Клирика Острозького / Острог, 1599 р. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури [Видає комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка]. Львів, 1906. Т.5. С.201–229.

Коп.Апок. – Передмова Захарія Копистенського до книги “Ст҃го Оца Нш҃го Андреа архієп҃па Кесарія Каппадокійскія. Тлькованіє на Апокал҃псіи ... Сто҃го ... Іюанна Б҃гослова ...” / [Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр IV Ст. – 381]. Київ, 1625. С.1–4.

Коп.Каз. – Казанье на ч҃тномъ погребѣ ... превелебного ѿ҃ца ки҃п Сліссеа в҃ Іеросхи҃монасехъ Єв҃иміа Плетенецкого ... През҃ ... Захарію Копистенского ... твореное и проповѣданое ... / [Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр II Ст. – 2339]. Київ, 1625. С.1–46.

Коп.Пал. – Палінодія / Захарія Копистенський. Київ, 1621 р. // Русская историческая библиотека. Литовская метрика: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Петербург, 1878. Т.4. Кн. 2. С.313–1200.

Лекц. – Лекції словенскіи Златоустого от бесід евангельских от ієрея Наливайка выбраніє / [Зберігається в Москві у фондах наукової бібліотеки ім. Леніна. Фонд 96 Дурових. № 57. Арк.95-101]. Острог, перед 1627. С.94 зв.–109.

ЛСБ Л. – Лист колишнього молдавського митрополита Мардарія з Афону до братства з закликом про збереження православної віри та проханням надіслати нові книги, надруковані в братській друкарні. – 1614 р., 10 січня, Афон // Документи Львівського Ставропігійського братства [Рукопис зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф.129, оп.І., 446]. – кінець XVI–середина XVII ст. С.1–2 зв.

ЛСБ П – Послання київського митрополита Михайла Рогози до всіх єпископів з проханням допомогти Львівському Успенському братству в будівництві монастиря та церкви / Вільна, 1594 р., 16 січня // Документи Львівського Ставропігійського братства [Рукопис зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф.129, оп.І.]. – кінець XVI–середина XVII ст. С.223.

ЛСБ Пр. – Правила поведінки для вчителя й учнів та навчальна програма ново-заснованої братської школи / Львів, 1587 р., 8 жовтня // Документи Львівського Ставропігійського братства [Рукопис зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф.129, оп.І.]. – кінець XVI–середина XVII ст. С.1–9.

Лям.Жел. – Плачь альбо л҃аменть по зестю з҃ св҃ѣта сего, в҃ѣчнои пам҃ати годного Григоріа Желиборского / [Зберігається в Державній бібліотеці ім. В.І.Леніна в Москві]. Львів, 1615. С.1–8.

Лѣк. – Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій а особливе на затвердѣлыє срѣца людскіє заведеные свѣтомъ альбо якими грѣхами бжѣтвеннаго іоанна златоустаго до Феодора мниха / [Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН України, шифр П Ст. – 2216]. Острог, 1607. С.1–180.

МІКСВ – Присвята монастирської братії Йосифу Тризні, поміщена в третьому виданні книги “Тріодіон” / Київ, 1648 р. // Проф. Хв. Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924. С.347–351.

МІКСВ. Пр. – Проповідь архімандрита Петра Могили про Христа Спасителя і кожду людину, виголошена в Києво-Печерській лаврі / Київ, 1632 р., 4 березня // Проф. Хв. Тітов.

Мог. Тр. – Євхологіон або молитвословъ, или требникъ ... повеленіє^м ... **У**тца Петра Могили ... / [Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр IV Ст. – 49243]. Київ, 1646. С.2–946.

ПДПИ – Вірші святкові і викривальні проти аріан / Б.м.н., XVI–поч. XVII ст. // Памятники древней письменности и искусства. Санкт-Петербург, 1913. Т.182. С.61–114.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє / [Зберігається в ЦНБ АН України, № 15512]. 1556–1561 рр. С.161–444.

Проп.р. – Різні проповіді / [Зберігається у ЦНБ АН України, шифр 283 П/73]. – Б.м.в., поч. XVII ст. Арк.1–306.

ПШС – Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. Москва, 2002.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / [глав. ред. Р.И. Аванесов]. Москва, 1988. Т.1.; 1989. Т.2.; 1990. Т.3.; 1991. – Т.4.; 2000. Т.6.

Срез. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Москва, 1958. Т.1–3.

СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 22, 24. Москва, 1997, 2000.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Київ, 1978. Т.2.

СУМ – Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. (список використаних джерел). Львів, 1994.

СЦРЯ – Словарь церковно-славянского и русского языка. Т.3,4. Санкт-Петербург, 1847.

Тест. – Тестаментъ в христѣ побожного и славного монархи свѣта Василіа цесара кгречского до сна своего южь коронованого Льва филозофа дѣдича и цесара тогожь цесарства // Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій а особливе на затвердѣлыє срѣца людскіє заведеные свѣтомъ альбо якими грѣхами бжѣтвеннаго іоанна златоустаго до Феодора мниха / [Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр П Ст. – 2216]. Острог, 1607. С.124–178.

Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2,3. Москва, 1967, 1971.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Вып.5. Москва, 1978.

Br. – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957.

L – Linde S.B. Słownik języka polskiego. Т.1–6. Lwów, 1854, 1857–1860.

M – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957.

SESJČ – Holub J., Lyer S. Stručný etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1967.

SJS – Slovník jazyka staroslověnského. Т.1. Z.4, 5,9; Т.2. Z.19; Т.3. Z.26–28. Praha, 1961–1962, 1959; 1969, 1974–1975.

SP – Słownik polszczyzny XVI wieku. Т.3,7. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1968, 1973.

SSp. – Słownik staropolski Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1953–1955. Т.1; 1965–1969. Т.5; 1970–1973. Т.6; 1973–1977. Т.7; 1977–1982. Т.8.

**TRANSLATED WORKS BY D.NALYVAIKO
OF THE END OF THE XVIth–THE FIRST QUARTER OF THE XVIIth
CENTURIES: THE PROBLEM OF ORIGIN**

Larysa HONTARUK

*Ivan Franko National University in Lviv
vul.Universytetska 1, Lviv, 79000.
Department of General Linguistics
larysagontaruk@i.ua*

The article traces the problem of original texts for translational works by D.Nalyvaiko, lights up translating activity of this church figure in the context of his epoch, ascertains original sources for Ukrainian and Church Slavonic parts of “Medicine for Sleeping Man’s Mind”, “About a Word of David-Prophet”, “Testament”, as well as ascertains the time of the writing the Church Slavonic texts. For this aim the lexicon of Ukrainian and Church Slavonic parts of D.Nalyvaiko’s works are compared considering their origin, the processes in semantic structures of certain lexemes are traced in diachronic aspect, the time and source of barrowing the lexemes in Ukrainian and Church Slavonic texts are ascertained. The investigation is based only on the own resources of the author.

Key words: Church Slavonic, Ukrainian, Old Slavonic, the language of Kyiv Rus, semantic structure of a word, sememe, seme, translation.

**ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИЕ И УКРАИНСКИЕ
ПЕРЕВОДНЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Д.НАЛИВАЙКО
КОНЦА XVI–ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVII ВВ.:
ПРОБЛЕМА ПЕРВОИСТОЧНИКА**

Лариса ГОНТАРУК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
Кафедра общего языкознания
e-mail: larysagontaruk@i.ua*

В статье рассматривается вопрос исходных текстов для переводов Д.Наливайко первой четверти XVII в. с целью выяснить место этого автора среди деятелей его эпохи, установить первоисточник для украинской и церковнославянской частей его произведений, а также определить время создания церковнославянских текстов. Исследование базируется на собственных наблюдениях автора.

Ключевые слова: церковнославянский, украинский, старославянский языки, язык Киевской Руси, семантическая структура слова, семема, сема, перевод.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.15
Прийнята до друку 16.09.15